

КАСНОАНТИЧКО И РАНОВИЗАНТИЈСКО СТАКЛО СА ГРАДИНЕ У ПОСТЕЊУ

Апстракт: На Градини у Постењу, у оквиру утврђеног насеља је нађено око 260 уломака касноантичког и рановизантијског стакла, од тога око 100 посуда, а остало су делови прозорских окана и украсних предмета. Код већег броја фрагмената стакла видљиви су мехурићи, понекад веома густе, а на површини је често слој иридације.

Од посуда су углавном сачувани мали и појединачни делови, тако да ниједна посуда није сачувана у потпуности. Најбројније су зделе и пехари, док су уломци боца, односно, крчага као и лампи нађени у мањем броју. Посуде су највећим делом начињене слободним дувањем стакла, а само у два случаја украс је добијен дувањем у калуп. Највећи број начињен је од зеленог, односно маслинастозеленог (око 50%) и безбојног (око 32%) стакла, а поједини и од жућкастог, белог и плавичастог стакла. Стаклене посуде су углавном биле неукрашене, а постојећа декорација, сачувана на само неколико фрагмената, састојала се од урезаних линија, аплицираних капи или нити и рељефних ребара.

Од укупног броја нађених уломака стакла на Градини у Постењу више од половине чине делови прозорских окана (око 60%). Они су најчешће налажени појединачно, мада је у неколико случајева већи број (највише 15 фрагмената), од једног окна, био сконцентрисан на истом месту. Већином су начињени од безбојног (око 43%), белог (18%) и зеленог стакла (15%), док се фрагменти плавог и жутог прозорског стакла јављају у мањем броју.

Од украсних предмета од стакла нађена су само два, уложак од зеленог и перла од црног стакла.

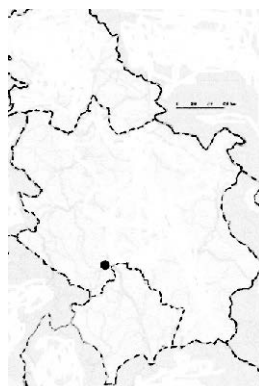
Кључне речи: Градина у Постењу, касноантичко и рановизантијско стакло (зделе, пехари, боце, лампе), окна, украсни предмети

Локалитет Градина код села Постење (сл. 1:1-3)¹ налази се у југозападној Србији, у непосредној близини

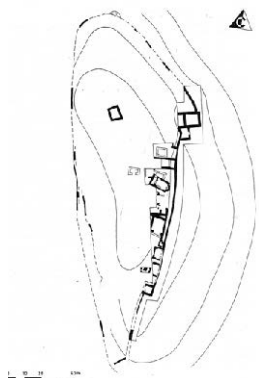
* Милица Крижанац, археолог, Шафхаузен (Schaffhausen), Швајцарска

** Душан Мркобрада, археолог, Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Археолошка збирка

¹ Локалитет представља вишеслојно налазиште на којем су констатовани преисторијски слојеви (енеолит, ранобронзано и старије гвоздено доба) као и хоризонти касне антике, рановизантијског (Јустинијан I) и познијег византијског (династија Комнина) доба. Овим радом обухваћени су налази стакла из касноантичког и рановизантијског хоризонта.

1

3

2

4

5

1. Локалитет Градина у Постењу
1. Site Gradina in Postenje

Новог Пазара. Утврђено насеље (сл. 1:2), димензија око 230 m (са I нижим платоом и преко 350 m) са 90 m, подигнуто је на једном од врхова северних обронака планине Рогозне, на надморској висини од око 780 m. Сондажна ископавања су спроведена 1982–1984. године, а систематска археолошка истраживања трајала су са прекидима од 1988. до 2009. године. Унутар бедема (сл. 1:3) је откривено око тридесет објеката озиданих каменом, од којих најранији касноантички – бенефицијарна станица и једна већа, репрезентативна грађевина – потичу из III века. Током IV века насеље, које се шири, опасно је бедемима. Већа, репрезентативна грађевина из III века је,

такође, у употреби као стамбени објекат а граде се и нови. Унутар утврђења, подигнуте су две цркве: мања – капела (4.1 x 2.3 m) (сл. 1:4) уз репрезентативни објекат из III века и бедем, и већа (15.2 x 6.4 m), једнобродна (сл.1:5), између две поменуте грађевине настале у III веку, такође, у близини бедема. У VI веку, највероватније за време цара Јустинијана I, утврђење је обновљено. У овом периоду изграђен је нови бедем који је пратио трасу старог, у чије оквиру је укључена и бенефицијарна станица као једна од кула. Насеље је страдало крајем VI или почетком VII века, а након тога је запустело. Из рановизантијског периода потиче највећи број налаза, међу којима су и предмети од стакла (Мркобрад 1997: 204-212).

На Градини у Постењу је нађено око 260 уломака касноантичког и рановизантијског стакла², од тога око 100 посуда, а остало су делови прозорских окана и украсних предмета. Уломци стакла налажени су како у објектима тако и на простору изеђу њих. Код већег броја фрагмената стакла видљиви су мехурићи, понекад веома густе, а на површини је често слој иридације или је површина неравна, што је последица самог процеса производње предмета.

Од посуда су углавном сачувани мали и појединачни делови, тако да ни једна посуда није сачувана у потпуности. Посуде су највећим делом начињене слободним дувањем стакла, а само у два случаја³ украс је добијен дувањем у калуп. Највећи број начињен је од зеленог, односно маслинастозеленог (око 50%) и безбојног (око 32%) стакла, а поједини и од жућкастог, белог и плавичастиог стакла. Стаклене посуде су углавном биле неукрашене, а постојећа декорација, сачувана на само неколико фрагмената, састојала се од урезаних линија, аплицираних капи или нити и рељефних ребара.

Зделе

Од здела на Градини у Постењу заступљена су два основна типа: хемисферичне, и коничне. Сачувани фрагменти здела су без икаквих украса. На територији Србије (са Косовом) ови типови здела јављају се од IV до VI века.

Хемисферичне зделе плитког реципијента

Од здела овог облика на Градини у Постењу нађено је само неколико фрагмената. Ободи су са унутрашње стране задебљани. Сличне зделе јављају се на територији Србије у слојевима IV века на Београдској

тврђави/Singidunum, у Караташу/Diana, Костољу/Pontes, Равни/Timacum Minus (Ružić 1994: 39, кат. бр. 556-559), Сремској Митровици/Sirmium (Šaranović-Svetek 1986: 58, 8), на Градини у Врсеницама (Popović i Bikić 2009: 146, kat. br. 120, sl. 52/17), а на Градини на Јелици (Križanac 2010: fig. 2/1,2) налажене су у оквиру рановизантијског насеља (VI – почетак VII века).

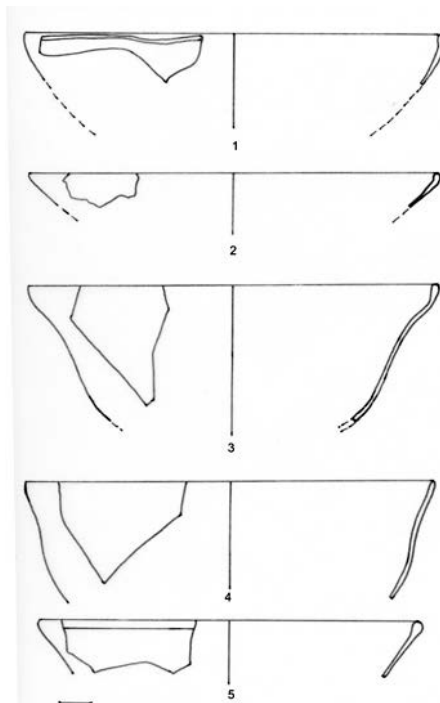
На територији Балкана, овакве зделе налазе се и у инвентару стакла из рановизантијског Солуна (Antonaras 2010, 307, fig. 7) и Дичина у северној Бугарској, где су датоване у другу половину V века (Чолакова 2010, Т. VIII/2, Т. II/3; Rehren and Cholakova 2010, 82, 83, fig. 2:2).

1. Здела (сл. 2:1)

Квадрат Л/21, изван бедема; инв. бр. 74/1995
Фрагмент обода од безбојног стакла. Ивица обода је деформисана.
R –13 cm

2. Здела (сл. 2:2)

Квадрат Л/20, изван бедема; инв. бр. 36/1990
Фрагмент обода од зеленкастог стакла.
R –13 cm

2. Зделе: Хемисферичне зделе: (1-2) са плитким реципијентом; (3-4) са дубоким реципијентом; (5) Коничне зделе
2. Bowls: Hemispherical bowls: (1-2) with shallow receptacle; (3-4) with deeper receptacle; (5) Conical bowls

² Налази стакла смештени су у Археолошкој збирци на Филозофском факултету у Београду.

³ Фрагменти, највероватније боца са рељефним ребрима, инв. бр. 95/1994, 38/1989

Хемисферичне зделе дубљег реципијента

Од здела овог типа на Градини у Постењу је нађен већи број фрагмената. Производња дубљих хемисферичних здела са левкастим ободом и благо увученим дном почиње од III и траје до VI века, мада оне постају карактеристичан производ током друге половине IV и прве половине V века (Isings 1957: 143-144). На територији Србије налажене су у дужем временском распону. У слоју друге половине IV и почетком V века јављају се у Костолу/Pontes, Равни/Timacum Minus, Гамзиграду/Romuliana, Грачаници/Ulpiana (Ružić 1994: 39, кат. бр. 568-570, 572-581, 583-584), а у слоју VI века у Градцу/Saldvm (Jeremić 2009: 153, Cat. no. 414), Караташу/Diana (Ružić 1994: 39, кат.бр. 563-566) и на Градини на Јелици (Križanac 2010: fig. 2/4).

3. Здела (сл. 2:3)

Квадрат Л/20, изван бедема; инв. бр. 43/1990

Фрагмент обода од плавог стакла.

R – 13 cm

4. Здела (сл. 2:4)

Квадрат Ј/24, изван цркве; инв.бр. 157/1995

Фрагмент обода од зеленог стакла.

R – 14 cm

Мехурићи и неравнине на површини.

Коничне зделе

Фрагменти овог типа здела на Градини у Постењу су сасвим ретки, као уосталом и на територији Србије. Зделе сличног облика су налажене у Дичину у северној Бугарској, где су датоване у другу половину V века (470-490) (Cholakova 2010: 264; Cholakova 2009: page 8/3), а на територији Србије, на Градини на Јелици у хоризонту VI и почетка VII века (Križanac 2010: fig. 3/1-3).

5. Здела (сл. 2:5)

Квадрат К/19, 20, изван објекта; инв. бр. 16/1990

Фрагмент обода од безбојног стакла.

R – 13 cm

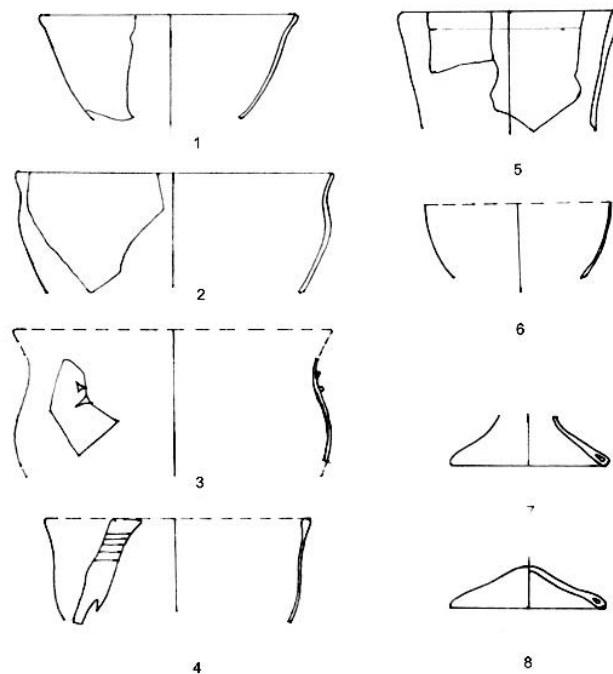
Пехари

Фрагменти пехара, у односу на друге посуде, на Градини у Постењу су релативно бројни. Најчешћи су хемисферични и на ноzi, док се конични пехари јављају у малом броју. Од пехара на ноzi или, евентуално, лампи сачувало се и више фрагментованих кружних стопа.

Хемисферични пехари

На Градини у Постењу од ових пехара који имају сличан реципијент, левкаст обод и благо увучено дно, могу се издвојити четири варијанте. Највећим делом су израђени од зеленог стакла, док су два украшена примерка начињена од беличастог стакла. Хемисферични пехари се јављају од III века, мада тек у IV веку постају масовнији и типичнији производ на тлу Римског царства (Isings 1957: 134; Han 1986: fig. 25/1-6). На територији Србије су релативно чест налаз током друге половине IV и прве половине V века (Ružić 1994: 45-46; Живић 2003: кат. бр. 104; Поповић 2003: Т.6/4), а на неким локалитетима јављају се и у слоју VI века (Jeremić 2009: 153, Cat. no. 420). Осим неукрашених примерака, чести су и хемисферични пехари са аплицираним већим или мањим плавим капима, а јављају се и примерци украшени урезаним хоризонталним линијама испод обода.

Пехару (сл. 3:1) са Градине у Постењу, по облику и одсуству декорације, најсличнији су примерци из Градца/Saldvm (Jeremić 2009: 153, Cat. no. 418), из слоја друге половине IV века, као и пехар са Градине на Пазаришту (Poročić 1999: 314, кат. бр. 54, сл. 57/7), датован у IV век.

3. Пехари: (1-4) Хемисферични пехари; (5) Конични пехари; (6-8) Пехари или лампе на ноzi

3. Goblets: (1-4) Hemispherical beakers; (5) Conical goblets; (6-8) Stemmed goblets or lamps

Најближе аналогије за другу варијанту пехара (сл. 3:2) са Градине у Постењу опет налазимо у Градини на Пазаришту (Porović 1999: 314, кат. бр. 55, сл. 57/8), датовану у крај IV и прву половину V века и у Градцу/Saldvm (Jeremić 2009: 153, Cat. no. 420), у слоју средине и друге половине VI века.

Од трећег типа хемисферичних пехара (сл. 3:3) са Градине у Постењу сачувао се фрагмент са делимично оштећеним украсом, који је могао бити у виду аплицираних капи или евентуално аплицираних нити. Пехари овог типа са различитим облицима и рељефношћу аплицираних капи, који могу бити постављени у једном или више редова или гроздолико груписани, налажени су на већем броју налазишта у Србији. Најраније датовани примерци на тлу Србије потичу са Београдске тврђаве/Singidunum где су датовани у крај III и IV век (Николић Ђорђевић 1990: Т. III/25, 26). Један број пехара овог типа, нађених у Чезави/Novae, локалитету Пријевор код Чачка (Ružić 1994: кат. бр. 804-807, 935), Сремској Митровици/Sirmium (Цермановић Кузмановић 1981: 17, 34; Šaranović-Svetek 1986: 59, 26), Градцу/Saldvm (Jeremić 2009: 153, Cat. no. 422-431) и Рткову/Гламија (Нан 1986: fig. 25/1-5), датовани су у другу половину IV века, док су налази из Ниша/Mediana (Дрча 1999/2000: сл. 2; Дрча 2004: кат. бр. 162), Текије/Transdierna (Cermanović-Kuzmanović and Jovanović 2004: кат. 3,6; Ružić 1994: кат. бр. 793-797), Дубра-вице/Margum (Каровић 1995-1996: Т. IV/1), Караташа/ Diana, Михајловца/Mora Vagei, Гамзиграда/Romuliana, Костола/Pontes, Равне/Timacum Minus, Грачанице/Ulpiana и непознатог налазишта код Бора (Ružić 1994: кат. бр. 816-817, 862-863, 903, 835-844, 914-916, 932, 884; Поповић 2003: Т. 6/4) опредељени у другу половину IV и почетак V века. Овај тип хемисферичних пехара са аплицираним капима чест је прилог у германским гробовима (Поповић 2003: 227-228).

Међутим, постоји могућност да је делимично сачувани украс на хемисферичном пехару са Градине у Постењу био у виду аплицираних нити. На Градини на Јелици, у рановизантијском насељу (VI – почетак VII века), горњи део посуде, такође хемисферичног облика (лампа или пехар), декорисан је аплицираним нитима (Križanac 2010: fig. 7/4). На територији Србије, уломци стакла са аплицираним нитима датовани у период од IV до VI века су ретки. Из Грачанице/Ulpiana (Ružić 1994: кат. бр. 1188) потиче доњи део лампе, звоноликог облика са капљичасто обликованим дном, а на Градини у Врсеницама (Porović i Bikić 2009: 146, kat. br. 124, sl. 52/11) нађен је један атипичан уломак од светлозеленог стакла украшен на овај начин. Међутим, један цео пехар на нози украшен аплицираним нитима, а датован у крај V и почетак VI века, нађен је на територији Војводине, на локалитету Кормадин код Јакова, у гепидској некрополи

(Mrkobrad 1980: 54, T.XXXIX/15). Украс, у виду нити која спирално обавија дубоки конични реципијент, подељен је у две зоне, тако да је средишњи део пехара неукрашен. Овај, највероватније, византијски производ датује се у крај V и почетак VI века. Из Царичиног града, из периода VI и почетка VII века, потиче боца од жутог стакла, украшена са три пута обмотаном дебљом нити исте боје око доњег дела врата (Drausche and Greiff 2010: Pl. 1/5).

Четврти тип хемисферичних пехара (сл. 3:4) са Градине у Постењу је украшен, испод обода, хоризонталним, урезаним линијама као што су и пехари сличног типа, нађени у Костољу/Pontes, Караташу/Diana, Ђуприји/Horreum Margi (Ružić 1994: кат. бр. 830-834, 815, 882-883), а сви су датовани у IV век.

Хемисферични неукрашени пехари, сличног облика пехарима из Постења на сл.3:2, налажени су у Истрији/Istros на румунској обали Црног мора, где су датовани у другу половину VI и почетак VII века (Băjenaru, Băltac 2000-2001, 478-482, Pl. X/1).

6. Пехар (сл. 3:1)

Сонда 3, инв. бр. 8/1984

Два фрагмента обода и реципијента од зеленкастог стакла.

R – 7.3 cm

Иридација.

7. Пехар (сл. 3:2)

Квадрат K/21, инв. бр. 131/1995

Два фрагмента обода и реципијента од маслинастозеленог, прозирног стакла.

R – 10 cm

8. Пехар (сл. 3:3)

Грађевина 2; инв. бр. 14/1983

Фрагмент обода и трбуха од стакла беле боје, са аплицираним украсом.

Иридација.

9. Пехар (сл. 3:4)

Квадрат M/13, инв. бр. 27/1989

Фрагмент обода и дела трбуха од стакла беличасте боје, украшен са четири урезане хоризонталне линије испод обода.

Конични пехари

Од коничних пехара на Градини у Постењу сачувало се само неколико фрагмената. Реконструисани

пехар је нешто мањих димензија (сл. 3:5) у односу на познате и релативно бројне примерке који потичу са територије Србије. Пехар је у горњем делу, који је сачуван, неукрашен што није неувобичајено за ову врсту посуда, мада они често имају декорацију у виду само урезаних хоризонталних линија испод обода или у комбинацији са аплицираним капима.

Ова врста пехара је била веома заступљена на простору читавог Римског царства током IV века а, осим за пиће, употребљавани су и као лампе (Isings 1957: 127). На територији Србије налази коничних, неукрашених пехара су бројни. Из IV века потичу примерци из: Горње Горевице код Чачка, Ђуприје/Horreum Margi (Ružić 1994: 51-53, кат. бр. 1025-1029, 1043), из краја IV и почетка V века су пехари нађени у Дубравици/Margum и Караташу/Diana (Каровић 1995-1996: Т. III/5; Ružić 1994: 52, кат. бр. 1018), а у слоју VI века овакви пехари налажени су у већем броју на Градини на Јелици (Križanac 2010: fig. 6/1-3).

И по облику и по димензијама, веома сличан горњи део посуде, нађен у Костољу/Pontes, опредељен је као пехар на стопи или, евентуално, лампа на стопи и датован је на основу аналогија са локалитета Златни камен и Царичин град у VI и почетак VII века (Špehar 2010: 49-50, кат. бр. 3). Сличан рецепијент има и поменути пехар на нози из Јакова-Кормадина (Mrkobrad 1980: 54, Т. XXXIX: 15). Међутим, већу сличност и са поменути примерком из Костола/Pontes и са Градине у Постењу показује горњи део лампе, нешто већих димензија, од маслинастозеленог стакла са косим канелурама, такође из Костола/Pontes, датован у крај V и почетак VI века (Ružić 1994: 56, кат. бр. 1170-1171).

Међу трпезним стаклом, нађеним у Солуну, датованим од средине V до VII века, има и коничних пехара (Antonaras 2010, 307, fig. 7), мада се исти тип посуде јавља и међу лампама за осветљење.

10. Пехар (сл. 3:5)

Сонда 3; инв. бр. 6/1984

Фрагмент обода и рецепијента од зеленкастог стакла.

R – 7 cm

Иридација.

Пехари на нози

Пехари овог типа на Градини у Постењу, од којих су се сачувала два фрагментована рецепијента и пет кружних стопа, начињени су од различитих нијанси

зеленог стакла. Сачуване кружне стопе (сл. 3: 7, 8) на локалитету су пречника 4 cm. Неки од њих су могли бити и део пехара (сл. 3:6), од којег је сачуван само горњи део плићег рецепијента са ободом. Пошто су од стопа сачувани само мањи фрагменти и њихов се облик не може сагледати, могуће је да су поједине припадале и лампама на нози. У Солуну је исти тип посуда на нози имао различиту употребу. Могли су бити коришћени за осветљавање простора, али и на трпези (Antonaras 2010, 307, fig. 7).

На територији Србије кружне стопе датоване у IV век (Текија/Transdierna, Дубравица/Margum) (Karović 1995-1996: Т. 5/3,4; Cermanović-Kuzmanović and Jovanović 2004: 203-204, кат. 23), у V–VI век (Чезава/Novae, Костол/Pontes, Михајловац-Mora Vagei, Грачаница/Ulpiana, Гамзиград/Romuliana) (Ružić 1994: 52-53, кат. бр. 1049-1125) или у VI век (Prahovo/Aquae, Градац/Saldvm, Костол/Pontes, Караташ/Diana, Брза Паланка/Egeta, Хайдучка воденица, Милутиновац) (Јанковић 1981: Т. XII/8-11; Jeremić 2009: 153, Cat. no. 442; Špehar 2010: кат. бр. 6-14, 16-39) најчешће су опредељене као делови пехара. Из слојева VI века само као кружне стопе опредељени су у Царичином граду/Justiniana I, Чечану и Горњим Стреоцима на Косову (Bavant 1990: Pl. XXXII/90-105; Ivanišević and Špehar 2005: sl. 4/12-15), а као делови пехара или лампи на Градини на Пазаришту и Градини на Јелици (Popović 1999: sl. 57/14; Križanac 2010: fig. 8:4-6). Ако се изузме релативно мали број налаза кружних стопа датованих у IV век, као и оних из V – VI века са простора Ђердапа – чије је о датовање у новијим радовима померено у VI и почетак VII века (Špehar 2010: 49-53) – на територији Србије највећи број налаза кружних стопа, који чине велики проценат укупних налаза посуда од стакла, потиче из VI века. Најбогатији локалитет са кружним стопама и целим лампама на нози је Царичин град (Bavant 1990: 209-211). На простору Ђердапа, посебно у Костољу/Pontes, нађен је такође већи број оваквих стопа (Špehar 2010: 49-52). У Дичину у северној Бугарској (Cholakova 2010: 264; Cholakova 2009: 11), велики број кружних стопа и пехара на нози из VI века (540-580), који потичу из датованих слојева, чине готово једну трећину укупног броја свих нађених посуда од стакла на овом локалитету.

11. Пехар (сл. 3:6)

Квадрат И/28; инв. бр. 8/1993

Два фрагмента обода и рецепијента од зеленкастог стакла.

R – 7 cm

Иридација.

12. Пехар (сл. 3:7)

Квадрат К/21; инв. бр. 91/1995

Фрагмент кружне стопе од зеленкастог стакла.

R – 4 cm

Мехурићи.

13. Пехар (сл. 3:8)

Квадрат К/23; инв. бр. 40/1995

Фрагментована кружна стопа од маслинастозеленог стакла.

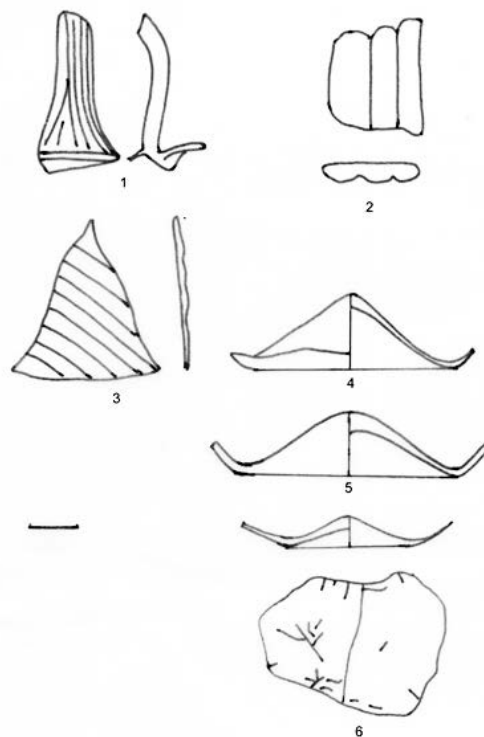
R – 7 cm

Крчази и боце

Од крчага, односно боца, на Градини у Постењу сачували су се атипични фрагменти реципијената и дршки за које се само може претпоставити да су припадале овим типовима посуда.

Две дршке, од којих једној недостаје горњи крај (сл. 4:1) а од друге је сачуван само средишњи део (сл. 4:2), вероватно су делови крчага, који су у различитим варијанатама били у употреби током читавог периода Римског царства (Isings 1957: 30 и даље). На Београдској тврђави/Singidunum (Николић Ђорђевић 1990: 48-50, Т. III/36) су нађени горњи делови посуде код које тракаста, рељефна дршка креће испод обода. Ова посуда, опредељена као боца, највероватније призматичног облика, нађена је у укопу који је новцем датован у III век. Међутим, дршке веома сличне примерку са Градине у Постењу (сл. 4:1) јављају се и у рановизантијском периоду. На локалитету Дичин у северној Бугарској (Cholakova 2009: page 13) пронађене су аналогне дршке од зеленог стакла, украшене уздужним рељефним ребрима, а датоване су у V и углавном VI век. У Дичину су, као и на Градини на Постењу, нађене само појединачне дршке овог типа, тако да облици крчага нису познати. У Цезареји у Израелу (Israeli 2008: 378, cat.no. 95), један крчаг четвртастог реципијента, издуженог врата и задебљалог обода има дршку, веома сличну другој фрагментованој широј дршки са Градине у Постењу (сл. 4:2). Израелски примерак је датован у касноантички и рановизантијски период (IV–V век).

На Градини у Постењу, нађена су и два фрагмента трбуха сферичних посуда, украшена косим, пливим, рељефним ребрима, добијеним дувањем стакленог мехура у калуп. Начињени су од сасвим танког плавичастог и безбојног стакла. Иако се рељефна ребра као декорација јављају и у ранијим периодима⁴, на веома

4. Боце и крчази: (1-2) Дршке; (3) Фрагмент реципијента боце; (3-6) Конкавна дна
4. Bottles and Jugs: (1-2) Handles; (3) Recipient fragment of bottle; (4-6) Pushed-in bases

сличан начин украшена је боца од плавичастог стакла, нађена у Цезареји у Израелу, где је датована у византијски период (VI – VII век) (Israeli 2008: 386, cat.no. 220). У Царичином граду (VI век) су такође налажене сферичне боце украшене дијагоналним, рељефним ребрима (Bavant 1990: No. 120), а у Градини у Врсеницама нађена су два ребраста фрагмента од зеленкастог стакла, датована од 46 до века, која су такође могла припадати боцама (Stamenković 2009: 192).

Боце као и крчази су често имале увучена дна, од којих се на Градини на Постењу сачувало десетак фрагмената (сл. 4:4-6), начињених од различитог стакла: плаве, жућкасте, зеленкасте и беле боје. Међутим, оваква дна су имале и поједине зделе, чаше или лампе, тако да је тешко прецизно одредити припадност појединих купастих дна. Једно, релативно благо удубљено дно (сл. 4:6), начињено од млечног стакла, издваја се од осталих декорацијом на спољашњој страни, која се провиди и на унутрашњој. Украс у виду танких гранчица је начињен од тамних, сасвим танких нити.

⁴ У Србији, на локалитетима у Сремској Митровици/Sirmium и Бешкој/лок. Брест нађене су сферичне боце, украшене косим канелурама, датоване у IV век (Цермановић Кузмановић 1981: 17,10; Šaranović Svetek 1986: 63, 92, 93; Ružić 1994: 52-53, cat. бр. 54, 61).

14. Крчаг (сл. 4:1)

Квадрат K/21; инв. бр. 93/1995

Фрагмент тракасте, уже дршке од зеленог, мутног стакла. Горња површина је украшена вертикалним, плићим и ужим, рељефним ребрима, а део којим је дршка спојена са реципијентом је лучно проширен, у виду штита.

Ширина на средини – 0.7 cm

15. Крчаг (сл. 4:2)

Сонда 1, грађевина 3; инв. бр. 2/1984

Фрагмент тракасте, шире дршке од безбојног стакла. Горња површина је украшена вертикалним, дубљим и ширим, рељефним ребрима.

Ширина – 2 cm

Иридација.

16. Боца (сл. 4:3)

Кула; инв. бр. 95/1994

Фрагмент реципијента од плавичастиог стакла, са дијагонално постављеним плићим рељефним ребрима.

17. Боца? (сл. 4:4)

Квадрат J/20; инв. бр. 38/1989

Купасто дно од жућкастозеленог стакла.

R – 4.5 cm

18. Боца? (сл. 4:5)

Квадрат И/36; инв. бр. 37/1994

Купасто дно од жућкастозеленог стакла.

R – 5 cm

Иридација.

19. Пехар или лампа? (сл. 4:6)

Квадрат J/31; инв. бр. 71/1994

Купасто дно од белог стакла са украсом у виду гранчица, начињених од црних нити.

R – око 4 cm

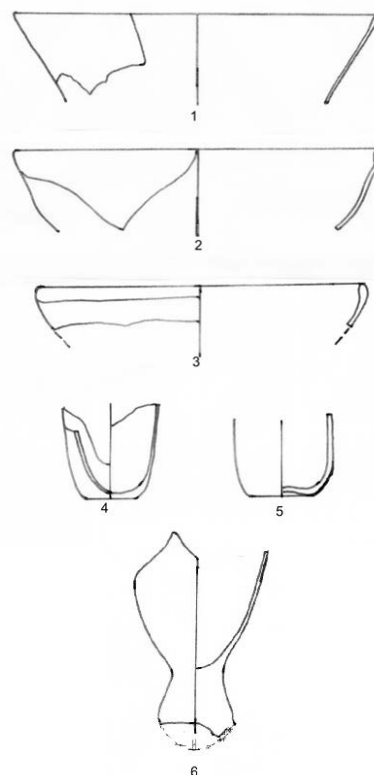
Лампе

На Градини у Постењу нађене су две врсте лампи: са издуженим сталком на дну и са капљичасто обликованим дном. Обе врсте су се уметале у металне полијелеје, од којих су се већи качили на плафоне цркава или стамбених објеката, а мањи по потреби и на друга места.

Лампе са издуженим сталком на дну

Од лампи са издуженим сталком на дну сачувало се седам фрагмената, што реципијената што делова сталака. Реципијенти су били или коничног (сл. 5:1) или хемисферичног облика (сл. 5:2,3), а сталци су имали или равна (сл. 5:4) или заобљена (сл. 5:5) дна. Ове лампе су начињена од зеленкастог или плавкастог стакла.

Налази издужених сталака или њихових доњих делова, без реципијената, јављају се током VI века на више локалитета у Србији: Царичин град (Bavant 1990: XXXII:110-112; Duval and Jeremić 1984: fig. 145:6,7; 142, a:1, b:10), Чечан на Косову (Ivanišević and Špehar 2005: sl. 4:16), Градина на Јелици (Križanac 2010: fig. 9:4-5), Сип (код Текије) (Špehar 2010: кат.бр. 352), Градина у Врсеницама (где је налаз датован шире од 4-6. века) (Popović i Bikić 2009, 77: кат.бр.123, сл.52:15), са изузетком једног примерка из Дубравице/Margum, који је датован у IV век (Каровић 1995-1996: Т.VII/4).

5. Лампе: (1-5) са издуженим сталком на дну; (6) са капљичасто обликованим дном
5. Oil lamps: (1-5) with hollow stem; (6) with pointed base

Лампе са коничним реципијентом и издуженим сталком на дну, попут лампе са Градине у Постењу (сл. 5:1) често су налажене на рановизантијским локалитетима у периоду од V до VII века. На територији Србије, у слоју VI века налажене су у Царичином граду (Duval and Jeremić 1984: fig. 143:e), на Градини на Пазаришту (Porović 1999: 108, sl.57/12), на локалитету Златни камен (Иванишевић 1990: 13, sl. 4:a), на Градини на Јелици (Križanas 2010: fig. 9/2-3), Костољу/Pontes (Špehar 2010: 90).

Лампе са дугим сталком на дну могле су, осим поменутих коничних, имати и хемисферичне реципијенте који се, на пример, јављају у Царичином граду (Duval and Jeremić 1984: sl. 149/d). Међутим, две лампе са Градине у Постењу (сл. 5:2,3) нису имале дубоке, хемисферичне реципијенте као примерци из Царичиног града, већ плиће. Иако су овакве лампе биле у употреби и раније (IV – V век) (Israeli 2008: 381, 411, Cat.No. 176) на румунској обали Црног мора, приликом ископавања епископске базилике у Истрији/Istros у слоју VI века нађен је већи број лампи плићег, хемисферичног реципијента са издуженим сталком на дну (Văjnenaru and Băltăc 2000-2001: 471-474, Pl. II/2), међу којима има и типова који би могли бити аналогни лампама са Градине у Постењу. Делови сталака лампи налажени су и у Nicopolis ad Istrum у северно-центалној Бугарској, где су датовани од IV до VI века (Poulter 1999, cat. Nos. 548, 550).

20. Лампа (сл. 5:1)

Сонда 1, грађевина 1; инв. бр. 1/1983
 Фрагмент обода и реципијента од светлозеленог стакла.
 R – 10 cm
 Иридација.

21. Лампа (сл. 5:2)

Кула; инв. бр. 94/1994
 Фрагмент обода и реципијента од плавичастог стакла.
 R – 10 cm

22. Лампа (сл. 5:3)

Квадрат J/28; инв. бр. 26/1992
 Фрагмент обода и реципијента од зеленкастог стакла.
 R – 9 cm

23. Лампа (сл. 5:4)

Квадрат И/34, Пилон; инв. бр. 29/1994
 Фрагмент равног дна сталка од жућкастозеленкастог стакла.
 R – 1,5 cm
 Иридација.

24. Лампа (сл. 5:5)

Квадрат И/31, Капела; инв. бр. 72/1994
 Фрагмент заобљеног дна сталка од зеленкастог стакла.
 R – 1,6 cm
 Иридација.

Лампе са капљичасто обликованим дном

Од лампи звоноликог реципијента са капљичастим дном, на Градини у Постењу сачувао се само један фрагмент доњег дела реципијента. Делови као и цели примерци оваквих лампи налажени су на више локалитета у Србији. Лампе из Рткова-Гламије (Нан 1986: fig. 25/8), Београда/ Singidunum (Pop-Lazić 2002: sl. 14/2), Караташа/ Diana и Грачанице/ Ulpiana (Ružić 1994: 55-56, кат. бр. 1149, 1180, 1188) датоване су широко од IV до VI века. Лампа из Гамзиграда/Romuliana датована је у другу половину IV и прву половину V века (Живић 2003: кат. бр. 108). Лампе нађене у Костољу/Pontes и Михајловцу-Мора Vagei, датоване су у крај V и почетак VI века (Ružić 1994: 55-56, кат. бр. 1150-1179), односно у VI и почетак VII века (Špehar 2010: 90), док се лампе овог типа из Прахова/Aqvae и Градине на Јелици датују у VI век (Јанковић 1981: Т.ХII/12-14; Križanas 2010: fig. 11/1,2). Поједине лампе овог типа имају украсе. Један реципијент лампе из Костола/Pontes-а украшен је косим, плитким канелурама (Ružić 1994: 56, кат. бр. 1170-1171), док је лампа из Ulpian-е декорисана аплицираним нитима.

25. Лампа (сл. 5:6)

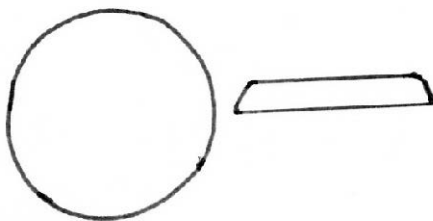
Квадрат J/20; инв. бр. 30/1989
 Фрагмент реципијента са делимично сачуваним капљичастим дном од безбојног стакла.

Украсни предмети

На Градини у Постењу од накита начињеног од стакла нађена су само два предмета. Један кружни предмет (сл. 6:1) могао би бити уметак, који је био уобичајен у касноантичком периоду. Већи број различитих уметака од стакла је допринео богатој

декорацији чувеног шлема из Беркасова, из IV века (Dautova Ruševljan 2006: Weaponry and Equipment). Један двобојан, кружни уметак, који веома личи на поједине уметке са шлема из Беркасова, нађен је и на Градини на Јелици (Križanac 2010: fig. 13/3). Слични кружни умети од разнобојног стакла налажени су у Гамзиграду/Romuliana (Живић 2003: кат. бр. 115,116), где су датовани у другу половину IV и прву и половину V века. Међутим, овакви кружни стаклени умети коришћени су и касније, за израду рановизантијског накита.

Осим уметка, на Градини у Постењу је нађена и једна перла од тамног стакла. Перле су делови накита, углавном огрлица, који су током касноантичког, али и рановизантијског периода, били веома радо коришћени. На територији Србије, на локалитету Небеске столице на Копаонику, у касноантичком слоју је нађен већи број перли различитих боја, величина и облика.⁵ У Гамзиграду/Romuliana перле су датоване у IV или другу половину IV и прву половину V века (Живић 2003: кат. бр. 109-113). Из слојева VI века потичу перле из Царичиног града (Мано-Зиси 1960: сл. 37/19; Špehar 2010: 73, напомена 41), некрополе велике сеобе народа у Виминацијуму (Ivanišević and Kazanski and Mastykova 2006: fig. 67.52), Караташа/ Diana (Špehar 2010: 71-72).

6. Украсни предмети: Уметак
6. Decorative objects: Inlay

26. Уметак (сл. 6:1)

Квадрат Л/24; инв. бр. 141/1995
Уметак кружног облика од зеленкастог стакла.
R – 2.8 cm
Неравнине по површини.

27. Перла (сл. 6:2)

Квадрат К/21; инв. бр. 133/1995
Перла кружног облика је начињена од тамног стакла.

Прозорско стакло

Од укупног броја нађених уломака стакла на Градини у Постењу више од половине чине делови прозорских окана (око 60%). Они су најчешће налажени појединачно, мада је у неколико случајева већи број (највише 15 фрагмената), од једног окна, био сконцентрисан на истом месту. Већином су начињени од безбојног (око 43%), белог (18%) и зеленог стакла (15%), док се фрагменти плавог и жутог прозорског стакла јављају у мањем броју. Налажени су како у црквама тако и у профаним објектима.

Слој иридације, у мањој или већој мери, присутан је на већем броју уломака прозорског стакла, нађеног на Градини у Постењу. У стакленој маси се уочавају и мехурићи ваздуха, понекад веома густе. На неравној површини појединих фрагмената видљиве су кружне линије, настале током процеса добијања стакла.

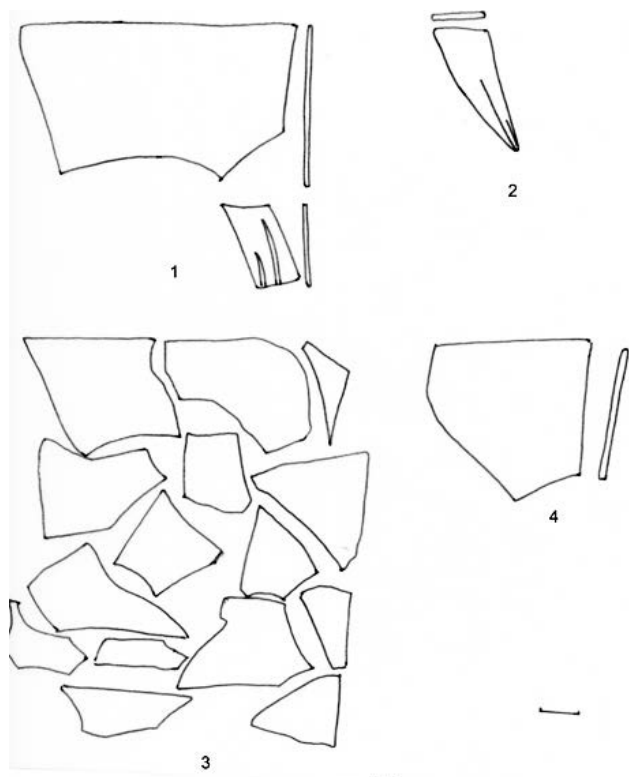
Прозорска окна на Градини у Постењу била су четвороугаоног облика, од којих су се сачували или углови (сл. 7:4) или већи фрагменти са једном равном ивицом (сл. 7:1, 2). Највећи број окана је направљен дувањем стакленог мехура у цилиндар, који је омогућавао добијање равнијег, тањег, а самим тим и провиднијег равног стакла. Након одсецања крајева стакленог цилиндра, расецањем се добијао велики правоугаоник, од којег су затим сечена четвртаста окна (Ignatiadou and Antonaras 2008, 152). Међутим, поједини фрагменти на локалитету Градина у Постењу (сл. 7:4) као да су добијени на другачији начин, сечењем стакленог диска. Слободним дувањем стакленог мехура, који се затим брзо окретао, добијао се велики диск, који је затим сечен на правоугаона окна (Ignatiadou and Antonaras 2008, 150). Оба ова начина, која воде порекло из римског стакларства, била су уобичајена при изради прозорског стакла током касноантичког и рановизантијског периода. Олово, које се сачувало на ивицама појединих окана на Градини у Постењу, служило је за фиксирање стакла у прозорске оквире, али је можда коришћено и за спајање мањих делова равног стакла у једну већу целину.

На територији Србије уломци прозорског стакла нађени су у више рановизантијских насеља и утврђења. У Царичином граду су уломци прозорских окана бројни и откривени су како у црквама и јавним грађевинама тако и у стамбеним објектима (Stamenković and Ivanišević 2012: 92). На Градини на Јелици бројни уломци стакла чине 85% од укупног броја стаклених уломака, а судећи по месту налаза застакљене прозоре имале су и базилике и профани објекти (Križanac 2010: 279-280). На локалитету Лишка Ђава делови прозорског стакла нађени су у цркви (Радичевић 2002: 37-53). У Чечану и Горњим Стреоцима на Косову је нађен већи број уломака прозорских окана од жућкастог стакла (Ivanišević and Špehar 2005: 143, Fig.

⁵ Изражавам захвалност руководиоцу истраживања Гордани Тошић на уступљеној, необјављеној документацији.

4.17-19). На Градини у Врсеницама, уломци равног стакла чине 55% у укупном броју стаклених налаза, и у целинама из VI века налажени су на простору цркве и стамбених објеката (Роровић и Бикић 2009: 78). На локалитету Златни камен су у базилици нађени бројни фрагменти прозорског стакла зеленкасте боје (Иванишевић 1990: 14). У области Ђердапа (Караташа/Diana, Костол/Pontes, Хајдучка воденица) је, такође, откривен већи број уломака равног стакла зелене, жуте и плаве боје (Špehar 2010: 88-89).

На неколико фрагмената (4) прозорског стакла на Градини у Постењу уочавају се линеарни, коси урези који су свакако били нека врста украса (сл. 7:1, 3). Слични урези се јављају на прозорском стаклу нађеном на Гамзиграду/Romuliana, као и на локалитетима Градина на Јелици (Križanac 2010: fig. 14/4) и Лишка Гава (Радичевић 2002: сл. 9/1), који се налази у непосредној близини. На Градини на Јелици, ови урези су бројнији и наговештавају декорацију у виду гранчица.

7. Прозорско стакло
7. Windowpanes

28. Окно (сл. 7:1)

Квадрат 3/18; инв. бр. 3/2008

Петнаест фрагмента прозорског стакла беличасте боје, од којих неки имају сачуване равне ивице.

Иридација.

29. Окно (сл. 7:2)

Грађевина 2; инв. бр. 12/1983

Четири фрагмента прозорског стакла светлозеленкасте боје. Два фрагмента су украшена урезима.

Иридација.

30. Окно (сл. 7:3)

Квадрат И/36; инв. бр. 37а/1994

Фрагмент равног стакла плаве боје украшен урезима.

31. Окно (сл. 7:4)

Квадрат К/26; инв. бр. 145/1995

Фрагмент равног стакла зелене боје, са сачуваном равном ивицом.

Мехурићи.

Закључак

На Градини у Постењу, највећи број покретног археолошког материјала као уосталом и налаза стакла датује се у VI век (Мркобрад 1997: 211). Међутим, један број стаклених посуда који је, на основу аналогних налаза на другим локалитетима, могао бити у употреби и током рановизантијског периода, био је распрострањен у великој мери током касне антике.

Уломци стакла налажени су како у црквеним тако и у профаним објектима, смештеним уз северо-источни бедем утврђења. Већа концентрација стакла констатована је око цркве као и у оближњим грађевинама, северно и јужно од ње. Од детерминисаних посуда од стакла, у цркви и већим делом око ње, посебно са јужне стране, где је било доста уломака посуда, налажени су делови дубљих, хемисферичних здела, пехара на ноzi и украсних предмета (уложак од стакла). У већој грађевини, северно од цркве и око ње, била је највећа концентрација уломака стаклених посуда. Ту су пронађени фрагменти плитких, хемисферичних здела, коничних здела, коничних пехара, пехара на ноzi, крчага, боца, лампи са капљичасто обликованим дном и украсних предмета (перла). У већој, репрезентативној грађевини јужно од цркве, саграђеној у III веку, откривени су делови пехара на ноzi и лампи са

издуженим сталком на дну. У капели, изграђеној уз ову грађевину, нађени су фрагменти лампи са издуженим сталком на дну, као и декорисано купасто дно. У најјужнијој грађевини уз североисточни бедем било је уломака купастих дна боца и лампи са издуженим сталком на дну. Северно од бенефицијарне станице, односно куле, било је уломака посуда, док у њој самој само неколико.

Од уломака прозорског стакла који на локалитету нису тако бројни, мада чине већину укупног броја свих налаза стакла, већи број потиче из профаних објеката (грађевине, објекат 2, Пилон, Кула), али је један број фрагмената откривен и у већој цркви као и на простору око ње. Оваква ситуација је констатована и у Царичином граду (Stamenković and Ivanišević 2012: 92), на Градини на Јелици (Križanac 2010: 279) и на Градини у Врсеницама (Stamenković 2009: 193), где се, на основу налаза, може закључити да су и базилике и стамбени објекти имали застакљене прозоре, мада то није био случај у свим рановизантијским насељима у унутрашњости Балканског полуострва. У утврђењу Градина на Пазаришту код Новог Пазара (Poročić 1999: 109), прозорско стакло, сем неколико уломака на поду базилике, није нађено, док је на локалитету Лишка Ђава у околини Чачка (Радичевић 2002: 37-53) застакљене прозоре, по досадашњим истраживањима, имала само црква. Стаклене лампе су на Градини у Постењу, такође, налажене и у сакралним (мања црква-капела) и профаним објектима, што значи да су осим у црквама, коришћене и за осветљавање стамбених простора, уметањем у металне поликанделоне. Исти је случај и на Градини на Јелици (Križanac 2010: 280; до 1989. године), где су осим лампи налажене и сами, цели или фрагментовани, поликанделони и у профаним објектима, као и на Градини на Пазаришту (Poročić 1999: 109), док су нпр., на локалитету Златни камен (Иванишевић 1990: 14) лампе налажене само у базилици. И на Градини на Јелици⁶ и на Градини на Пазаришту (Poročić 1999: 109) нађени су многи делови стаклених лампи, јер су, судећи по сасвим незнатном броју или недостатку керамичких жижака, лампе претежно коришћене за осветљавање и црквених и стамбених просторија.

Од укупно око 100 фрагмената посуда од стакла, нађених на Градини у Постењу, од којих је већина била атипична, било је ипак могуће издвојити неке типове. Највећи број фрагмената, међу којима је издвојен и највећи број типова, потиче од здела и пехара, док се уломци боца и лампи јављају у мањем броју.

Највећи број фрагмената стакла на Градини у Постењу је нађен у објектима који су саграђени током касне антике, а које је обновио цар Јустинијан I. Као и саме грађевине, тако је и један број нађених посуда могао бити у употреби од III/IV до VI века. У дужем временском периоду, односно током касноантичког (IV – почетак V века), али и током рановизантијског периода (VI век), могли су бити коришћени: хемисферичне зделе дубљег рецепијента (сл. 2:3-4), хемисферични пехари (сл.3:1-4), конични пехари (сл.3:5), пехари или лампе на ноzi (сл. 3:6-8) као и крчази (сл. 4:1-3). Све ове посуде имају аналогије како међу материјалом IV/V тако и VI века.

Хемисферичне зделе и пехари, најчешћи су током IV и почетком V века, али се на неким локалитетима јављају и у VI веку. Конични пехари на територији Србије јављају се у слоју IV и IV/V века на свим осталим локалитетима, сем Градине на Јелици, где су налажене у слоју VI века. С друге стране, иако је већи број пехара или лампи на ноzi налажен на рановизантијским локалитетима у слоју V/VI и VI века, један мањи број потиче и из IV века. Крчаге са рељефном, тракастом дршком, који су у употреби у дугом временском периоду, на основу само сачуваних фрагментованих дршки, заправо је било тешко са прецизношћу датовати. Међутим, употреба боца, на основу ближих аналогија, може се продужити до VI века.

На свим осталим локалитетима, сем Градине на Јелици, хемисферичне зделе плитког рецепијента (сл. 2:1-2) су датоване у IV век. Утврђено насеље на Градини на Јелици, где је нађен већи број уломака ових здела, основано је у VI веку, највероватније за време цара Јустинијана I, а страдало је крајем VI или почетком VII века (Milinković 2001, 71-133).

На територији Србије, искључиво у VI век датоване су лампе коничног рецепијента са издуженим сталком на дну. На локалитетима у Србији, од којих је Царичин град најбогатији налазима лампи са издуженим сталком на дну, осим оних са хемисферичним, дубљим рецепијентом, нема примерака са плићим рецепијентом, какве се јављају на Градини у Постењу. Међутим, на основу сличних примерака са Црног мора, може се претпоставити да су оне у насељу Постење могле бити у употреби и током VI века.

На основу већег броја стаклених посуда на Градини у Постењу, који се јављају на многим локалитетима током IV и почетком V века, и појединих који потичу из слојева V/VI века, на Градини у Постењу се може потврдити континуитет живота и током V века, иако овај хоризонт на локалитету није до сада утврђен у архитектонској градњи, преградњама или адаптацијама објеката (Mrkobrad 1997: 209).

⁶ Изражавам захвалност руководиоцу истраживања Михајлу Милинковићу на уступљеној, необјављеној документацији.

Ограничен број типова посуда једноставне израде као и релативно уједначене боје стакла на Градини у Постењу упућују на локалну производњу, која у самом насељу до сада није потврђена, али је могла постојати као у неким касноантичким (Sirmium, Romuliana) и рановизантијским (Iustiniana Prima, Горњи Стреоци?) центрима на тлу централног Балкана или брдским насељима, насталим током рановизантијског периода.⁷

Откривени остаци стакларских пећи у Сремској Митровици/Sirmium и Гамзиграду/Romuliana потврђују да стакларска производња током IV и прве половине V века на територији Србије није замирала ни након честих варварских напада. Она се обнављала у насељима, која су после разарања изнова настањивана. На овим локалитетима, као и касније у Царичином граду (Drausche and Greiff 2010: 36) одвијала се секундарна производња стакла, судећи по откривеним мањим резервоарима и пећима. Примарна производња је подразумевала прављење стаклене масе у великим количинама. На основу традиционалне производње стакла на велико, која се сачувала у неким деловима Индије (Џалесар, 150 км удаљен од Делхија), Вајтхаус (Whitehouse 2002) је реконструисао примарни процес производње стакла, који се одвијао и у античким и средњовековним радионицама на Леванту.⁸ Из ових центара, секундарне мануфактуре широм Римског царства су се снабдевале том, већ припремљеном стакленом масом, која се ломила у грумење ради транспорта и која се касније претапала и користила у локалној, секундарној производњи предмета од стакла.⁹

Резервоари у секундарним радионицама били су мањих димензија. Из касноантичког периода на тлу Србије су пронађени један такав резервоар и две пећи у Сремској Митровици/Sirmium, центру Доње Паноније (Pannonia inferior). Резервоар је имао полукружни облик, пречника око 0.80 m, у којем је сачувана стаклена плоча, на површини зеленкасте боје, а испод ње је био слој плавосиве стакласте смесе, дебљине око 0.10 m. Околу је било разбацано грумење и стакло аморфног облика. Изнад плоче је био слој дрвене гари, а испод слој шљунка и песка. Уз резервоар је откривено и правоугаono ложиште (Milošević 1976: 105-107).

На тлу Дачке дијецезе, у Гамзиграду, у периоду након Галеријеве смрти (311. г.) до средине V века,

откривене су две стакларске радионице. Приликом истраживања палате у северозападној четврти, утврђено је да је крајем IV века, у некадашњим термама извесно време постојала радионица стакла. У равни ранијег, скупцоног каменог пода палате су нађени пећ и већи број аморфних делова разнобојног стакла (Чанак Медић 1978: 131-132). У периоду од последње четвртине IV па до средине V века у јужној кули западне капије, претвореној у занатски центар, постојала је још једна стакларска радионица. На овом простору нађено је једанаест пећи, а око њих, велики број керамичких уломака и фрагментованих посуда од стакла (Живић 2003: 43-44).

У периоду од хунског разарања до Јустинијанове обнове лимеса (друга половина V и прве деценије VI века), у опустошеним насељима на тлу Србије стакларска производња скоро да замире, импорт готово да престаје, тако да је у употреби био релативно мали број типова предмета од стакла. У овим немирним временима је вероватно и увоз стаклене сировине обустављан, а смеша за нове посуде се добијала рециклирањем поломљеног стакла. У оваквим условима стакларска производња могла се одвијати, сем у већим центрима и у брдским насељима, који су у овим временима снабдевали локално становништво свим потребним производима. За време цара Јустинијана I, у кратком периоду мира поново је интензивирана употреба стакла, која опет одумири са аварско-словенским освајањима, крајем VI и почетком VII века (Ružić 1994: 66-67). Из овог периода на тлу Србије, до сада се претпоставља да је израда стакла била једино могућна у Царичином граду. На овом локалитету израда стакла се могла да одвија у радионици, смештеној унутар југоисточне угаоне куле у Доњем граду. На овом месту откривене су групе опека *in situ* које су моле бити делови пећи, кружног или полукружног облика, као и фрагменти масивне куполасте посуде – можда делови реторте (Баван и Иванишевић 2009: 251; Ivanišević and Stamenković 2010: 41-43). На неким опекама је сачуван слој стакласте масе или отопљеног песка, а у неким случајевима, услед процеса витрификације, сачуван је слој зеленог стакла од којег је начињен највећи број посуда на овом локалитету. Анализа комада сировог стакла је потврдила да је већина имала састав сличан, мада не идентичан, римском стаклу,¹⁰ док су два комада имала већи проценат поташе, односно пепела, највероватније, биљака, што је сасвим ретка појава¹¹ у овом периоду (Drausche and Greiff 2010: 37, 38).

⁷ На Градини на Пазаришту (Popović 1999, 109) као и на Градини на Јелици (Križanac 2010, 281) претпостављена је, такође, локална производња стакла. ⁸ За добијање три тоне стаклене масе, колики је капацитет пећи у Џалесару у Индији, потребно је да тим од седам радника ради непрекидно тридесет дана, током којих се око 300 кг сировина, заједно са стакленим грумењем, додаје у резервар пећи. На крају процеса топљења, пећи се хладе још две недеље, након чега се добијена стаклена маса лomi и даље дистрибуира за секундарну производњу. Само је горњи део масе доброг квалитета, намењен продаји, док се доњи рециклира као отпацак.

⁹ Трећа фаза је подразумевала декорацију стаклених предмета након њиховог обликовања и очвршћивања стакла, што се опет могло одвијати у истом, али и на неком другом, чак веома удаљеном месту.

¹⁰ Натријумово или сода стакло, које се добијало мешањем минерала соде, кречњака и кварцног песка, било је доминантно од 800. год. п. н. е. до 700/800. год. п. н. е. на Медитерану.

¹¹ Калијумово стакло, које се добијало додатком поташе (пепео дрвета или биљака), коришћено је на почетку производње стакла и током средњег века, мада његова производња никад није у потпуности замрла у деловима Средњег истока и западне Азије. У периоду од 550. до 700. г. константовано је на англосаксонским локалитетима (Drausche and Greiff 2010: 38).

Трагови стакларске производње потврђени су и на рановизантијском локалитету у Горњим Стреоцима на Косову (Ivanišević i Špehar 2005, 143, Fig. 4.11), где су откривене сировине за израду стакла, које представљају индикатор за производњу стакла на овом месту.

Градина у Постењу припада типу насеља на Балкану, која се током касноантичког и рановизантијског периода, због честих варварских напада, оснивају у брдским и планинским пределима. На територији Србије је идентификован већи број брдских насеља,¹³ али је стакло откривено и публиковано са само њих неколико. На неким од брдских локалитета је заступљено више типова стаклених предмета, на неким су ограничени на само неколико типова, док су на неким пронађени само делови прозорских окана. Иако је на Градини у Постењу заступљен релативно мали број типова стаклених посуда, аналогије за њих могу се наћи на другим касноантичким и рановизантијским локалитетима, како у Србији тако и суседним територијама (Бугарска, Румунија, Грчка), на којима се током овог периода употребљавао сличан асортиман стакленог посуђа.

ЛИТЕРАТУРА

Stamenković, S. and Ivanišević, V. 2012
The Window Glass in the Early Byzantine Housing in Caričin Grad, *Programme and Abstract Book of the 19th Congress of the International Association for the History of Glass*, Piran: 92.

Antonaras, A. C. 2010
Glassware in Late Antique Thessalonike (Third to Seventh Centuries C.E.), in: L. Laura Nasrallah, Charalambos Bakirtzis and Steven J. Friesen (eds), *From Roman to Early Christian Thessalonike: Studies in Religion and Archaeology*, *Harvard Theological Studies* 64, Cambridge, MA 2010, 301-334.

Cholakova, A. 2010
Glass from Late Roman/Early Byzantine Dichin (Northern Bulgaria), у: *Late Antique/Early Byzantine Glass from the Eastern Mediterranean*, ed. E. Lafli, S. Fünfschilling, Izmir 264-265.

Чолакова, А. 2010
Стъкдени съдове от Градището. Динчев, В. и други, *Българо-британски разкопки на Градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996-2003* (резултати от проучванията на българския екип). – *Разкопки и проучвания* 39, 257-307.

Drausche, J. and Greiff, S. 2010
Early Byzantine glass from Caričin Grad/Iustiniana Prima (Serbia): first results concerning the composition of raw glass chunks', in: *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, ed. Zorn B. and Hilgner A., *RGZM – Tagungen* 9, Mainz 53-70.

Ivanišević, V. and Stamenković, S. 2010
»Glass« workshop from Caričin Grad (Iustiniana Prima) (with a contribution by S. Greiff), in: *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, *RGZM – Tagungen* 9, ed. B. Zorn, A. Hilgner, Mainz, 39-52.

Križanac, M. 2010
Glass from Early Byzantine Gradina on Mount Jelica (Serbia), in: *Late Antique/Early Byzantine Glass from the Eastern Mediterranean*, ed. E. Lafli, Izmir, 268-287.

Špehar, P. 2010
Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu (Material Culture from Early Byzantine Fortresses in Djerdap), Beograd: Arheološki institut: Narodni muzej.

Баван, Б. и Иванишевић, В. 2009
Царичин град – преглед истраживања 2007. и 2008. године, *Лесковачки зборник XLIX*, 247-258 (Caričin Grad - preliminary report on the archaeological excavation in 2007 and 2008, Summary).

Cholakova, A. 2009
Power-point presentation: Glass from the Late Roman and Early Byzantine Dichin, Northern Bulgaria, у: *Late Antique Glass in Anatolia, (4th to 8th cent. A.D.)*, October 25 – 28, 2009, Izmir, Turkey.

Jeremić, G. 2009
Saldvm, Roman and Early Byzantine Fortification, Belgrade.

Popović, M. i Bikić, V. 2009
Vrsenice: Kasnoantičko i srpsko srednjovekovno utvrđenje (Vrsenice, Late Roman and Serbian Early Medieval Fortress), Beograd.

Stamenković, S. 2009
Kasnoantičko staklo sa Gradine u Vrsenicama, у: *Vrsenice, Kasnoantičko i srpsko srednjovekovno utvrđenje* (Vrsenice, Late Roman and Serbian Early Medieval Fortress), ur. M. Popović, V. Bikić, Beograd: 189-195

Ignatiadou, D. and Antonaras, A. 2008
Glassworking, Ancient und Medieval, Terminology, Technology and Typology, Thessaloniki.

Israeli, Y. 2008
The Glass Vessels, in: *Archaeological Excavations at Caesarea Maritima: Areas CC, KK, and NN: Final Reports I: The Objects*, ed. J. Patrich: Jerusalem, 367-418.

¹³Milinković 2008: 537, Abb. 2

- Milinković, M. 2008
Die spätantik-frühbyzantinischen befestigten Höhenanlagen in Serbien, in: *Höhensidlungen zwischen Antike und Mittelalter - RGA-E Band 58*, Berlin-New York: 533-557.
- Gorin-Rosen, Y. and Katsnelson, N. 2007
Local Glass Production in the Late Roman-Early Byzantine Periods in Light of the Glass Findes from Khirbat el Ni' Ana, *Atiqot* (Jerusalem) 57: 1-81.
- Dautova-Ruševljan, V. 2006
Rimska vojska u Sremu (Roman Army in Srem), Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Ivanišević, V. and Kazanski, M. and Mastykova, A. 2006
Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations, Paris.
- Ivanišević, V. and Špehar, P. 2005
Early Byzantine Finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo), *Starinar* (Beograd) LV: 133-159.
- Cermanović-Kuzmanović, A. and Jovanović, A. 2004
Tekija, Belgrade.
- Дрча, С. 2004
Naissus, у: *Археолошко благо Ниша, од неолита до средњег века* (Archeological Treasure of Nis : from the Neolithic to the Middle Ages), ур. Д. Давидов, Београд: Српска академија наука и уметности, 49-58, кат. бр. 162-172.
- Поповић, В. 2003
Јужнодунавске провинције у касној антици од краја 4. до средине 5. века, у: *Sirmium, град царева и мученика* (Сабрани радови о археологији и историји Сирмијума), Сремска Митровица: 200-235.
- Живић, М. 2003
Felix Romuliana—50 година одгонетања, (Felix Romuliana—50 Years of Solving), Зајечар.
- Pop-Lazić, S. P. 2002
Nekropole rimskog Singidunuma (Necropolises of Roman Singidunum, Summary), *Singidunum* (Beograd) 3: 7-100.
- Радичевић, Д. 2002
Археолошка истраживања на Лишкој Тави код Гуче у 2000. и 2001. години (Archeological Researches on Liska Cava near Guca in 2000 and 2001, Summary), *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) XXXII: 37-53.
- Whitehouse, D. 2002
Medieval Glassmaking in the Levant, <http://www.cmog.org/article/medieval-glassmaking-levant> (publised in *Minerva* vol. 13, no. 5, Sept./Oct. 2002, pp. 45-48).
- Milinković, M. 2001
Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien - ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh., *Starinar* (Beograd) LI: 71-133.
- Băjenaru, C. and Băltăc, A. 2000-2001
Depozitul de candelă din sticlă descoperit la bazilica episcopală de la Histria, *Pontica* (Muzel de Istorie Nationale si Arheologie, Constanta) vol. 33-34: 469-513.
- Дрча, С. 1999/2000
Римско стакло у Нишком музеју, *Гласник САД* (Београд) 15-16: 209-229.
- Popović, M. 1999
Tvrđava Ras (The Fortress of Ras, Summary), Beograd.
- Poulter, A. G. 1999
Nicopolis ad Istrum: A roman to Early Byzantine City, The Pottery and Glasses, London.
- Фидановски, С. 1998
Римски и рановизантијски период, у: *Археолошко благо Косова и Метохије, од неолита до раног средњег века*, (Roman and early byzantine period, in: The Archeological Treasures of Kosovo and Metohija), Београд: Српска академија наука и уметности, 256-315.
- Мркобрад, Д. 1997
Рас–Постење: фазе развоја утврђења (Ras–Postenje: Phases in the development of the Fortress, Summary), *Зборник радова византолошког института* (Београд) 36: 203-217.
- Каровић, Г. 1995-1996
Римско стакло Маргума (Roman Glass of Margum, Summary), *Viminacium* (Народни музеј Пожаревац) 10: 75-104.
- Ružić, M. 1994
Rimsko staklo u Srbiji (Roman Glass in Serbia, Summary), Beograd: Centar za arheološka istraživanja, Filozofski fakultet
- Кондић, Ј. 1992
Касноантичко стакло из некрополе код цркве Св. Николе (Куршумлија) (Late Antic Glass from Necropolis by the Church St. Nikola-Kuršumljia, Summary), *Зборник Народног музеја* (Београд) XIV/1: 411-419.
- Bavant, B. 1990
Les petits objets, in: *Caričin grad II*, eds. B. Bavant, V. Kondić, J-M Spieser: Belgrade- Rome: Collection de l'Ecole française de Rome, 191-257.

- Иванишевић, В. 1990
Касноантичко утврђење на Златном камену код Новог Пазара (La Forteresse de Zlatni Kamen, Summary), *Новопазарски зборник* 14: 7-17.
- Николић Ђорђевић, С. 1990
Римске стаклене посуде са Београдске тврђаве (Roman Glass Vessels From the Belgrade Fortress, Summary), *Годишњак града Београда XXXVII*: 39-54.
- Гавриловић, Е. 1989
Налази стакла са Градине на Јелици, (Glass Findings From Gradina in Jelica, Summary), *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) XVIII: 87-101.
- Han, V. 1986
Objets en verre, Rtkovo-Glamija I, *Đerdapske sveske* III, Beograd: 92-94.
- Šaranović, Svetek V. 1986
Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- Duval, N. and Jeremić, M. 1984
L'église J au sud de la ville, dite „basilique à une nef, in: *Caričin grad* I, ed. N. Duval, V. Popović: Belgrade–Rome: 140-149.
- Цермановић Кузмановић, А. 1981
Античко стакло из Сирмиума, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* (Нови Сад) X: 7-29.
- Јанковић, Ђ. 1981
Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века, Београд.
- Isings, C. 1980
Roman Glass from Dated Finds, Groningen-Jakarta.
- Mrkobrad, D. 1980
Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji (Archäologische Funde der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien, Summary), Beograd.
- Чанак -Медић, М. 1978
Гамзиград: Касноантичка палата, *Саопштења* XI: 130.
- Milošević, P. 1976
Radionice stakla u Sirmijumu, у: *Antično staklo v Jugoslaviji: Slovensko arheološko društvo, Kolokvij ob 150-letnici Narodnega muzeja v Ljubljani*, Ljubljana: 102-109.
- Мано-Зиси, Ђ. 1960
Ископавања на Царичином граду 1933. и 1934. године, *Старинар* (Београд) V-VI: 155-180.

Summary

MILICA KRIŽANAC*

DUŠAN MRKOBRAD**

LATE ANTIQUE AND EARLY BYZANTINE GLASS FROM
GRADINA IN POSTENJE

Late Antiquity and afterwards Early Byzantine fortress Gradina in the village of Postenje (fig. 1:1-3) was built on the northern slopes of Rogozina Mountain (c. 780 metres altitude) in South-West Serbia. Found within the fortress and surrounded by a wall were about thirty objects, the oldest dating from the 3rd century. The settlement was destroyed at the end of the 6th or the beginning of the 7th century. The majority of glass finds from Gradina in the village of Postenje, as well as other moveable archeological material, originate from the objects made during the 6th century, the time of Justinian's reconstruction of the fortress. Window pane fragments were found both in churches and in profane objects. Out of a total of about 100 fragments of glass vessels, the largest number is the parts of bowls and goblets from which is distinguished the many different types. The smaller number is the fragments of bottles and lamps. Although the highest number of glass fragments is found to belong to the period of the Emperor Justinian I, some vessels could have been in use even before the 6th century. Over a longer period of time, during Late Antiquity (4th – beginning of 5th century), up to and including the Early Byzantine period (6th century), hemispherical bowls with deeper receptacle (fig. 2:3-4), hemispherical beakers (fig. 3:1-4), conical goblets (fig. 3:5), stemmed goblets or lamps (fig. 3:6-8) and jugs (fig. 4:1-3) could have been used. All these vessels have similarities with the materials of this period, of the 4th/5th century and the 6th century. While hemispherical bowls and beakers are most common during the 4th and early 5th century, some have been found on some sites of the 6th century. On the territory of Serbia, conical goblets are found in the 4th and the 4th/5th century layer on all other sites except Gradina on Jelica where they were found in the 6th century layer. In contrast, although a larger number of stemmed goblets or lamps was found on Early Byzantine sites in the 5th/6th and the 6th century layer, a smaller number dates from the 4th century. On all other sites, except Early Byzantine fortress Gradina on Jelica, hemispherical bowls with shallow receptacle (fig. 2:1-2) date from the 4th century. On the territory of Serbia, all conical

receptacle lamps with hollow stem date exclusively from the 6th century, Caricin grad being the site where the highest number of lamps with hollow stem was found. Apart from hemispherical lamps with deeper receptacle, on sites in Serbia there are no examples of lamps with shallow receptacle as those found in Gradina in Postenje. However, judging by the similar examples from the Black Sea, they also could have been used in the settlement during the 6th century. Glass lamps have been found both in sacred and profane objects in Gradina in Postanje.

Judging by the high number of glass vessels in Gradina in Postanje that is present on a number of sites during the 4th century and the beginning of the 5th century, and in some of the 5th and the 6th century layers too, the continuity of life can be proven in Gradina in Postanje in the 5th century, though this horizon has not been established yet on this site in architectural pre-building and restoration of objects. The limited number of vessels of a simple type and of a relatively uniform glass colour in Gradina in Postanje indicates local production. Though it has not been proven yet in the settlement itself, local production could have existed, as in some settlements of Late Antiquity – Mitrovica / Sirmium, Gamzigrad / Romuliana – or as in some Early Byzantine settlements (In Caricin grad, for example, a group of bricks are *in situ* in a circular or semi-circular shape, which might have been a part of a furnace; furthermore, fragments of a massive dome-shaped vessel that might have been part of a retort were also found, which could serve as proof for the existence of glass making. In Gornji Streoci on Kosovo the raw materials for glass making were found).

Gradina in Postanje is one of a large number of hillside settlements that have been identified on the territory of Serbia, but glass is found on and published about only a few. Although a relatively small number of glass vessel types have been found in Gradina in Postanje, similar types have been found in other Late Antiquity and Early Byzantine sites in Serbia and neighbouring countries (Bulgaria, Romania, Greece), where an assortment of similar glass vessels were used.

* Milica Križanac, archaeologist, Schaffhausen, Switzerland

**Dušan Mrkobrad, archaeologist, University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Archeology Collection